

**ԱՆԻ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ)**

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵԹԻ ՍԱՆՋԱՔԻ ՀԱՐՑԸ ՈՐՊԵՍ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ 1920-30-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

Ալեքսանդրեթի սանջաքը (թուրքերեն՝ Իսքենդերուն) ներկայում Հաթայի վիլայեթն է Թուրքիայի տարածքում և ընկած է Միջերկրական ծովի հարավարևելյան հատվածում: Այնտեղ է գտնվում Ալեքսանդրեթի նավահանգիստը, որը բնական նավահանգիստ է Միջերկրական ծովում¹: Ալեքսանդրեթի սանջաքը, ինչպես և ամբողջ Սիրիան, օսմանյան լծի տակ մնաց 1516 թ. մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը՝ 1918 թ., երբ Անտանտի զորքերը գրավեցին Սիրիան՝ մինչև Ալեքսանդրեթ ու Կիլիկիա: Այն դեռևս վաղ ժամանակներից առևտրական կարևոր կենտրոն էր: Հատկապես Անտիոք քաղաքը քրիստոնյաների համար կարևոր նշանակություն ուներ, քանի որ Քրիստոսի մահից ու Հարությունից հետո իրենց կյանքի վերջին տարիներն այնտեղ են գործել Պետրոս ու Պողոս առաքյալները: Հետագայում Անտիոքում պատրիարքարան հիմնվեց²: Սանջաքն ուներ բազմազգ բնակչություն: 1937 թ. բնակչության ընդհանուր թիվը հասնում էր 240.000-ի, որի մոտ 49 տոկոսը կազմում էին արաբները, մոտ 23 տոկոսը՝ թուրքերը, 18 տոկոսը՝ հայերը, 8 տոկոսը՝ թուրքմենները, իսկ մնացածը՝ քրդերը, չերքեզները և այլ փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները³:

Ալեքսանդրեթի սանջաքի հարցը միջազգային դիվանագիտական խնդիր է եղել 1920-ական թվականներից մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը:

Նորաստեղծ Թուրքիայի Հանրապետության ղեկավարությունը չէր հաշտվում այն մտքի հետ, որ սանջաքը Թուրքիայի կազմում չէ և

¹ St' u Sanjian A., The Sanjak of Aleksandretta (Hatay), its impact on Turkish-Syrian relations, (1939-56), Middle East Journal, Vol. 10, No. 4, 1956, Middle East Institute, p. 379.

² St' u Shields S., Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy in the Middle East on the Eve of World War II, New York, 2011, p. 17:

³ St' u Բայրամյան Ա., Ալեքսանդրեթի սանջաքի հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը (1936-39 թթ.), Ե., 1998, էջ 18:

ձգտում էր իրեն միացնել, քանի որ այն ուներ աշխարհաքաղաքական ու ռազմավարական կարևոր նշանակություն⁴։ Քեմալականների ընդունած «Ազգային ուխտով» սանջաքը մտցվում էր Թուրքիայի կազմի մեջ։ Սվասի ժողովի ժամանակ (1919 թ.) Մուսատաֆա Քեմալը մասնավորապես ասել է. «Ես համոզված եմ, որ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի դրությամբ մեր հայրենիքի սահմանների մեջ գտնվող հատվածը այստեղ ապրող մեր մահմեդական քաղաքացիներին է պատկանում, նրա անբաժան մասն է»⁵, իսկ 1920 թ. ամերիկացի մի լրագրողի տված հարցազրույցում նա ասել է, որ ամեն ինչ անելու են այդ ուխտում նշված բոլոր կետերը իրականացնելու համար, որով նա մեկ անգամ հաստատում էր սանջաքից չհրաժարվելու մտադրության մասին⁶։ Արդեն թուրք-ֆրանսիական բանակցությունների ու երկու երկրների միջև հաշտության պայմանագրի նախապատրաստման ընթացքում սանջաքի հարցը ամենակարևոր հարցերից մեկն էր։

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում համաձայնագիր կնքվեց Ֆրանսիայի կառավարության ու Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարության միջև։ Այն հայտնի է Ֆրանկլին-Բույոնյան պայմանագիր անունով։ Պայմանագիրը նախատեսում էր պատերազմական գործողությունների դադարեցում կողմերի միջև և 2 ամսվա ընթացքում ֆրանսիական զորքերի դուրսբերում Կիլիկիայից, բացառությամբ Ալեքսանդրեքի սանջաքի, որը «հատուկ վարչակարգի» կարգավիճակով մնում էր ֆրանսիական մանդատային կառավարման տակ՝ տեղի թուրք բնակչության մշակութային լայն ինքնավարությամբ⁷։ 1923 թ. Լոզանի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո ֆրանսիական ներկայացուցչությունը հաստատել է այդ շրջանի հատուկ կարգավիճակը։ Իսկ արդեն 1924 թ. դեկտեմբերի 5-ին Ֆրանսիայի բարձրագույն կոմիսարի հրամանագրով սանջաքը դրվել է սիրիական կառավարության գերիշխանության տակ⁸։ Հարկ է նշել, որ Ազգերի լիգայի որոշմամբ Ֆրան-

⁴ St' u Marcus F., Why did France abandon the Sanjak of Alexandretta ?, undergraduate dissertation, Oxford UK, p. 11.

⁵ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, c. IV, Ankara, 2006. s. 90.

⁶ St' u Tünay B., Atatürk ve Hatay, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, առկա է՝ <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-05/ataturk-ve-hatay>

⁷ St' u Թուրք-ֆրանսիական համաձայնագիր 1921, «Հայկական հարց» հանրագիտարան, 1996 թ., էջ 146:

⁸ St' u Сагимаев А., Проблема Александреттского санджака в контексте опреде-

սիային արգելվում էր Սիրիայի տարածքը կամ նրա մի մասը զիջել կամ հանձնել որևէ օտար պետության⁹։ Սակայն Թուրքիայի քաղաքական ծրագրերը Ալեքսանդրեթի սանջաքի վերաբերյալ շատ հեռուն էին գնում։ Նա ձգտում էր սանջակը կցել իրեն, որի համար սպասում էր ավելի հարմար առիթի։

1930-ական թթ. սկսած միջազգային իրադրությունը փոխվեց թե՛ Եվրոպայում, թե՛ Մերձավոր Արևելքում։ Փոխվել էր ուժային հավասարակշռությունը Եվրոպայում։ Գերմանիայում իշխանության գլուխ էին եկել նացիստները՝ Ադոլֆ Հիտլերի գլխավորությամբ, Իտալիայում իշխանության էր եկել Բենիտո Մուսոլինին։ Արդեն 1930-ական թթ. երկրորդ կեսին ավելի ակնհայտ էր, որ պատերազմը Եվրոպայում անխուսափելի է։ Սակայն Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան պատերազմ չէին ուզում և սկզբնական շրջանում առավել զիջողական քաղաքականություն էին։ Մեծ Բրիտանիան հայտարարում էր, որ Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի միջև լավ ու բարիդրացիական հարաբերությունները խիստ անհրաժեշտ են Եվրոպայում ընդհանուր խաղաղությունը պահպանելու համար¹⁰։ Չնայած դրան՝ աշխարհը գնալով բաժանվում էր երկու ճամբարների՝ Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի գլխավորությամբ ստատուս-քվոն պաշտպանելու կողմնակիցների և Գերմանիայի ու Իտալիայի գլխավորությամբ նվաճողական դիրքորոշում ունեցողների։ Լարվածությունը այդ ճամբարների միջև գնալով ուժեղանում էր։ Ագրեսոր երկրների կողմից ստատուս-քվոյի խախտման պայմաններում Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան ձգտում էին լավացնել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ՝ Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքով պայմանավորված։

Ինչպես հայտնի է, Լոզանի պայմանագրից հետո թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններում առանցքային նշանակություն ունեցող օսմանյան պարտքի խնդիրը։ Այս խնդիրը կարգավորելուց հետո՝ 1933թ.

ления границ подмандатных территорий (1921 – 1939 гг.) , с.2, առկա է՝ <http://pismo.netnado.ru/umot/sagimbaev-a-v-problema-aleksandrettskogo-sandjaka-v-kontekste/>

⁹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հատ. 4, Ե., 2007, էջ 436-437։

¹⁰ Տե՛ս White B., The emergence of minorities in the Middle East: The politics of community in French mandate Syria, Edinburgh, 2011, p. 57.

սկսած, թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները սկսեցին լավանալ¹¹: Երբ Իտալիան 1935 թ. հարձակվեց Եթովպիայի վրա, դա սպառնալիք հանդիսացավ Միջերկրական ծովում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական շահերի համար: Այդ շրջանում իր անվտանգությունն ապահովելու համար նրան անհրաժեշտ էին դաշնակիցներ ու որպես այդպիսին նա ընտրեց Թուրքիան: Նման պայմաններում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ Ալեքսանդրեթի սանջաքի խնդիրը կարևոր դեր սկսեց խաղալ¹²: 1935 թ. նոյեմբերի 1-ին թուրքական մեջլիսի բացման ճառում Մուստաֆա Քեմալը հայտարարեց. «Անտիոքն ու Ալեքսանդրեթը Թուրքիայի ազգականներն են»¹³:

Թուրքերը իրենց քաղաքականությունը սանջաքի նկատմամբ ավելի ուժեղացրին 1936 թ. կնքված Մոնտրոյի պայմանագրից հետո¹⁴: Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը 1936 թ. նոյեմբերի 1-ի ԹԱՄԺ-ի հերթական նստաշրջանի բացման նիստում հայտարարեց. «Այս օրերին մեր ազգին գիշեր-ցերեկ անհանգստացնող գլխավոր խնդիրը Իսթենդերուն-Անթաքիայի ու շրջակայքի ճակատագրի հարցն է, որոնց իսկական տերը հանդիսանում է Թուրքիան: Մենք հարկադրված ենք մեր ձեռքը վերցնելու այս հարցը լուրջ ու հաստատական կերպով»¹⁵: Նա հանձնարարեց սանջաքում թուրքամետ խմբավորման ակտիվիստներից մեկին՝ Թայֆուր Սյոքմենին, օգտագործել Հաթայ անունը, ինչն, ըստ Աթաթուրքի, կհամախմբեր տեղի բազմազգ բնակչությանը¹⁶: Սա ցույց է տալիս, որ թուրքերը օգտագործում էին ամեն հնարավոր միջոց ու շատ

¹¹ St' u Новичев А., Турция: краткая история, М., 1965, с. 189:

¹² St' u Поцхверия Б., Турция между двумя миравыми войнами: очерки внешней политики, М., 1992, էջ 115:

¹³ Atatürk'ün söylev ve demeçleri, cilt I-III, İst., 2006, s. 401.

¹⁴ Թուրքիային անհանգստացնում էր նեղուցների կարգավիճակը, որի պատճառով նա առաջարկեց նեղուցների մասին միջազգային նոր պայմանագիր կնքել: 1936 թ. հուլիսի վերջին շվեյցարական Մոնտրոյում սկսվեցին բանակցությունները նեղուցների հարցի վերաբերյալ: Այնտեղ հիմնականում քննարկվում էին Մեծ Բրիտանիայի ու Խորհրդային Միության առաջարկած նախագծերը: Թուրքական կողմը հակված էր անգլիական տարբերակի անցկացմանը, ինչը ևս մեկ անգամ խոսում է Անգլիայի հետ նրա մերձեցման մասին: Այնուամենայնիվ կողմերը գտան փոխզիջումային տարբերակ և 1936 թ. հունիսի 20-ին նեղուցների վերաբերյալ նոր համաձայնագիր կնքվեց:

¹⁵ Миллер А., Кемаль Ататюрк избранные речи и выступления, М., 1996, с. 294.

¹⁶ St' u Karakoç E., Atatürk'ün Hatay davası, Bilig, Yaz / 2009, sayı 50, s. 102.

մեծ ուշադրություն էին դարձնում նաև հարցի քարոզչական կողմին: Մոնտրոյի պայմանագրի կնքումից հետո քաղաքական իրավիճակը շատ նպաստավոր էր Թուրքիայի համար: Թուրքական կառավարությունը սանջաքի նկատմամբ իր պահանջները ավելի վճռական ու կտրուկ կերպով սկսեց ներկայացնել, իսկ մեծ տերությունները շատ էին կարևորում Թուրքիայի հետ հարաբերությունները, ինչով էլ պայմանավորված սանջաքի հարցում ֆրանսիացիները սկսեցին զիջել:

1936 թ. սեպտեմբերի 9-ին Ֆրանսիայի ու Սիրիայի միջև կնքվեց պայմանագիր, որի նպատակն էր վերացնել ֆրանսիական մանդատը Սիրիայում և ստեղծել անկախ սիրիական պետություն: Ալեքսանդրեթի սանջաքի նկատմամբ իրավունքներն ու պարտականությունները ևս անցնում էին Սիրիային, ինչը դժգոհություն առաջացրեց Թուրքիայում: 1936 թ. քաղաքական այցով Փարիզում էր գտնվում Թուրքիայի արտգործնախարար Ռյուշթու Արասը, սակայն անմիջական բանակցությունները չտվեցին Թուրքիայի համար ցանկալի արդյունքները: Հարցը սկսվեց քննարկվել Ազգերի լիգայում: Հարցի քննարկման հենց առաջին օրը «Ալեքսանդրեթի ու Անտիոքի» հարցի մասին զեկուցող էր նշանակվել Շվեդիայի արտաքին գործերի նախարար Սանդլերը: Նա դեկտեմբերի 16-ի նիստում Լիգայի խորհրդին ներկայացրեց իր զեկուցագիրը և 8 կետից բաղկացած բանաձևի նախագիծը¹⁷: Հարկ է նշել, որ Սանդլերի զեկույցը վերաբերում էր ոչ թե բուն հարցին և դրա լուծմանը, այլ Թուրքիայի ներկայացուցչի կողմից պահանջված այդ «պաշտպանական միջոցառումներին», որոնք պետք է ձեռք առնվեն սանջաքում մինչև վեճի կարգավորումը¹⁸: Սա բացասաբար ընդունվեց սիրիական հասարակության, ինչպես նաև իշխանության կողմից: Սիրիայի վարչապետ Ջամիլ Մարդամ-Բեկն ընդունեց, որ այն հարցի լուծման մի քանի ճանապարհների համար կարող է դուր բացել, ինչպես սանջաքի՝ Սիրիայի կազմում որպես ինքնավար մարզ մնալուն, այնպես էլ նրա կցումը Թուրքիային, քանի որ Դամասկոսի հետ առանց այն էլ թույլ էին կապերը, սա ավելի էր թուլացնում սիրիական իշխանության ազդեցությունը սանջաքում¹⁹:

Սանդլերի զեկույցով նախատեսվում էր ստեղծել դիտորդական հանձնաժողով, որը կգնար ու տեղում կուսումնասիրեր սանջաքում

¹⁷ St' u Shields S., նշվ. աշխ., էջ 83:

¹⁸ St' u Բայրամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 61:

¹⁹ St' u Shields S., նշվ. աշխ., էջ 97:

առկա վիճակը: Ազգերի լիգան ղեկավարների 22-ին ստեղծեց դիտորդական հանձնաժողով՝ նորվեգացի Հանս Հոլստադի, հոլանդացի գեներալ Լ. Կարոնի և շվեյցարացի Շառլ դը-Վաթթենվիլի մասնակցությամբ²⁰: 1936 թ. ղեկավարների 30-ին դիտորդները հասան Անկարա, իսկ Նոր տարվա նախաշեմին հասան Հալեպ, այնուհետև անմիջապես ուղևորվեցին Անտիոք: Նրանք հինգն էին՝ երեք դիտորդներն ու անձնակազմի երկու ներկայացուցիչները (Ազգերի լիգայի քարտուղարության անդամներ նորվեգացի Փեթեր Անկերը և շվեյցարացի Չարլզ Մոտիերը): Այդ ընթացքում բարձր կոմիսար Մարտելը, հանդիպելով սիրիական ղեկավարության հետ, նշել էր, որ Սիրիայի համար ամենանպատակահարմարը դիտորդական առաքելության ընթացքում բախումներից, հուզումներից խուսափելն ու սանջաքում ազատորեն շրջել է, ինչը թույլ կտա իրապես տեսնել, թե ինչ մթնոլորտ է տիրում սանջաքի բնակչության մոտ²¹:

Դիտորդները առաջին հերթին եղան Կըրըկ-Խանում, որն ուներ արաբ, հայ, թուրք, թուրքմեն խառը բնակչություն: Նրանք տեղում հաստատեցին, որ «գժտության որևէ հիմք չկա և թուրքերն, արաբներն ու հայերը ապրում են կատարելապես համերաշխ»: Մահմանամեձ Աքթեփե և Հաջիլեր գյուղերում շրջանի թուրքմեն պատգամավորը հայտարարեց, որ իր ընտրողների ճնշող մեծամասնությունը ցանկանում է խաղաղ ապրել առկա քաղաքական վիճակում: Այդ գյուղերի թուրքմեն գյուղացիները դիտորդներին դիմավորեցին խանդավառ ցույցերով և բացահայտորեն արտահայտեցին իրենց բուռն ցանկությունը՝ մնալ Սիրիայի կազմում²²:

Այդ ընթացքում, ինչպես որոշվել էր Ազգերի լիգայի կողմից, 1936 թ. ղեկավարների 21-ից Փարիզում սկսվեցին թուրք-ֆրանսիական բանակցությունները: Թուրքիան ոչ մի կերպ հետ չէր կանգնում սանջաքին անկախություն տալու իր պնդումներից²³: Երբ Արասը վերադարձավ Թուրքիա և հունվարի 5-ին հանդես եկավ ԹԱՄԺ-ում, պատգամավորների մեծամասնությունն անարդյունավետ համարեց Թուրքիայի վարած քաղաքականությունը սանջաքի նկատմամբ, և որոշում

²⁰ St' u Поцхверия Б., նշվ. աշխ., էջ 167:

²¹ St' u Shields S., նշվ. աշխ., էջ 95:

²² St' u Բայրամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 63:

²³ St' u Khadduri M., The Alexandretta Dispute, The American Journal of International Law, Vol. 39, No. 3 (Jul. 1945), էջ 416:

ընդունվեց օգտագործել ավելի կոշտ միջոցներ ու հասնել թուրքական պահանջների բավարարմանը: Աթաթուրքն անձամբ մեկնեց Քոնիա ու հասավ Ուլուքըշլա, որտեղ հրամայեց զորքեր կուտակել սանջաքի սահմանին: Ֆրանսիական կողմը սկսեց տեղի տալ, քանի որ միջազգային իրադրությունն անբարենպաստ էր իր համար: Եվրոպայում պատերազմի սկսման վտանգն արդեն ակնհայտ էր, և Ֆրանսիային ու Մեծ Բրիտանիային անհրաժեշտ էր լավ հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ: 1937 թ. հունվարի 11-ին Թուրքիայի արտգործնախարար Արասը ֆրանսիական կառավարությանը ներկայացրեց մի նախագիծ, որով առաջարկվում էր ստեղծել Սիրիայի, Լիբանանի ու Ալեքսանդրեթի սանջաքի համադաշնություն: Ֆրանսիան մերժեց այս առաջարկը: Չնայած դրան՝ Ֆրանսիայի դիրքորոշումը սկսել էր փոխվել սանջաքի հարցի վերաբերյալ: Թուրքիայի ու Ֆրանսիայի առաջարկով Ազգերի լիգայի հերթական նիստը հունվարի 18-ից հետաձգվեց հունվարի 21-ը:

1937 թ. հունվարի 18-ին Ֆրանսիայի վարչապետ Լեոն Բլյումը Փարիզում Թուրքիայի դեսպան Դավազին ուղարկեց մի նամակ, որով հայտնում էր, որ մշակվել է նոր նախագիծ, որը հաշվի է առնում երկու կողմերի տեսակետներն էլ²⁴: Նրանք կարողացան հասնել հարցի լուծման փոխզիջումային տարբերակի, որին Ազգերի լիգան ուղղակի համաձայնություն տվեց: Այն հայտնի է Ժնևյան կոմպրոմիս անունով²⁵: Դրանով նոր կարգավիճակ հաստատվեց սանջաքում, իսկ Ժնևյան փաստաթղթի 22-րդ հոդվածով և Հիմնական օրենքի 6-15-րդ հոդվածներով սահմանվում էր սանջաքի պառլամենտի ընտրության սկզբունքները²⁶: Այդ առաջին ընտրությունները պետք է կազմակերպվեին ու անցկացվեին Ազգերի լիգայի նշանակած հանձնաժողովի վերահսկողությամբ: 1937 թ. հոկտեմբերի 4-ին Թ. Ռեյդ-ի (Անգլիա) գլխավորությամբ ընտրվեց հանձնաժողով, որն ուներ հետևյալ կազմը՝ Ժ. Լագրանժ (Բելգիա), Վան դեր-Մենդերե (Նիդերլանդներ), Հ. Ռեյմերս (Նորվեգիա), Ռ. Մեկրեթան (Շվեյցարիա): Հանձնաժողովը սանջաքում մնաց մինչև նոյեմբերի 19-ը: Վերադառնալով Ժնև՝ դեկտեմբերի 10-ին հանձնաժողովն Ազգերի լիգայի խորհրդի նախագահին ներկայացրեց «Ալեքսանդրեթի սանջաքում կատարվելիք առաջին ընտրությունների կանոնա-

²⁴ Տե՛ս Khadduri M., նշվ. աշխ., էջ 417:

²⁵ Տե՛ս Поцхверия Б., նշվ. աշխ., էջ 165-166.

²⁶ Տե՛ս Բայրամյան Ա., նշվ. աշխ. 90:

դրությունը» և առաջարկեց առաջին և երկրորդ աստիճանի ընտրություններն անցկացնել համապատասխանաբար 1938 թ. մարտի 28-ին և ապրիլի 12-ին: Ընտրությունները պետք է տեղի ունենային ազգային-դավանական «համայնքների» համամասնական ներկայացուցչության սկզբունքով՝ թուրք, ալևի, արաբ, հայ, քուրդ և այլ համայնքների բաժանման հիման վրա²⁷:

Հարկ է նկատել, որ Ազգերի լիգայի խորհրդի կողմից 1937 թ. Ալեքսանդրեթի հարցին տրված «լուծումը» ըստ էության փոխզիջումային կարգավորում էր, որը ձեռք էր բերվել միջազգային լարված պայմաններում և ժամանակավորապես պահպանում էր խաղաղությունը Արևելյան Միջերկրականի շրջանում: Սակայն այն չի կարելի համարել սանջաքի հարցի արդարացի ու վերջնական լուծում, քանի որ այն ավելի շուտ քաղաքական ժամանակավոր կարգավորում էր: Դրանով, փաստորեն, Սիրիան զրկվում էր երկրի անբաժան մասը հանդիսացող մարզի վրա իր գերիշխանությունից²⁸: Ասել, թե Ֆրանսիան չէր զիտակցում սանջաքի նշանակությունը, դրա համար նման զիջողական դիրքորոշում որդեգրեց, այնքան էլ ճիշտ չէ: Այն կարևորում էր սանջաքի ռազմավարական ու տնտեսական նշանակությունը, ինչի ապացույցն այն մեծ ներդրումներն էին, որ կատարվում էին այնտեղ: Ֆրանսիան անզիջում դիրքորոշում ուներ այս հարցում մինչև որ նրա դաշնակից Մեծ Բրիտանիան սկսեց այլ ցուցումներ տալ²⁹:

Արաբ հեղինակ Մ. Խադդուրին գրում է, որ Ժնևյան կոմպրոմիսը խոր գայրույթով ընդունվեց Սիրիայի և արաբական մյուս երկրների քաղաքական շրջանակների կողմից: Արաբ ժողովուրդները հաստատ համոզված էին, որ մանդատային իշխանությունները և նրանց դաշնակիցները սանջաքը ծախել են իրենց սեփական մաշկը փրկելու համար: Հենց սանջաքում արաբները ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին Ժնևի որոշմանը³⁰: Թուրքիայում Ազգերի լիգայի այս որոշումն ընդունվեց որպես երկրի դիվանագիտական հաղթանակ, դեպի սանջաքի անկախությանն ուղղված ևս մեկ քայլ: Հունվարի 27-ին Մուստաֆա Բենալ Աթաթուրքը շնորհավորական հեռագիր ուղարկեց վարչապետ

²⁷ Տե՛ս Khadduri M., նշվ. աշխ., էջ 420:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79:

²⁹ Տե՛ս Marcus F., նշվ. աշխ., էջ 36:

³⁰ Տե՛ս Khadduri M., նշվ. աշխ., էջ 418:

Իսմեթ Ինոնյուին³¹: Հետագայում սանջաքն իրենց կցելու ուղղությամբ տարվող թուրքական կողմի ջանքերն ավելի մեծ թափ ստացան: Թուրքական իշխանությունը ցանկանում էր այս նոր ռեժիմն անմիջապես հաստատել սանջաքում: Սակայն թե՛ սիրիական կառավարությունը, թե՛ ժողովուրդը չէին ընդունում Ժնևյան կոմպրոմիսի դրույթները: Այս ամենը առաջ բերեց մի շարք խնդիրներ, անընդհատ բախումներ էին տեղի ունենում սանջաքի թուրք ծայրահեղականների ու Սիրիային միանալու կողմնակիցների միջև:

Երբ հայտնի դարձավ սանջաքում պատգամավորական ընտրությունների կարգը, Թուրքիան հանդես եկավ հաստատված ընտրակարգի դեմ, որը նրան թույլ չէր տալիս մեծամասություն կազմել սանջաքում: Այս հարցում ևս մեծ տերությունները զիջումներ արեցին, և 1938 թ. Ազգերի լիգան փոխեց ընտրակարգն այնպես, որ այն լիովին ձեռնտու էր թուրքերին³²: 1938 թ. մայիսի 3-ին սանջաքում սկսվեցին հանրաքվե-ընտրությունների աշխատանքները: Մայիսի 22-ին գրանցումներն ավարտվեցին: Չնայած թուրք ծայրահեղականների իրականացրած անօրինական քայլերին, ամեն տեսակ ճնշումներին, նույնիսկ այն հանգամանքին, որ Թուրքիայից քվերակությանը մասնակցելու համար անօրինական ճանապարհով սանջաք էր ուղարկվել 25.000 կեղծ «սանջաքցի», ընտրողների շուրջ 65%-ը գրանցվել էր սանջաքը Սիրիայում պահելու կողմնակիցների ընտրական ցուցակներում³³: Դրանից հետո՝ մայիսի 21-ին, Անկարան Փարիզ հղեց վերջնագրի բովանդակություն ունեցող մի հեռագիր, որտեղ պահանջում էր մինչև ամսվա վերջ, ինչ գնով էլ լինի, հասնել վերջնական կարգավորման: Նույն օրը թուրքական զորքեր կենտրոնացվեցին սանջաքի սահմանում, թուրքական թերթերը կատաղի արշավ սկսեցին:

Հունիսի 9-ին վերաբացվեցին ընտրական տեղամասերը: Ձերբակալվում, ծեծվում ու սպանվում էին «Հալք Էվիի» (Ժողովրդական տուն)³⁴

³¹ Տե՛ս Поцхверия Б., նշվ. աշխ., էջ 167:

³² Տե՛ս Shields S., նշվ. աշխ., էջ 103:

³³ Տե՛ս Բայրամյան Ա., Հայերի մասնակցությունը 1936-1938 թթ. Ալեքսանդրեոսի սանջաքի պաշտպանության պայքարին. Պատմաբանասիրական հանդես, № 1, 1968, էջ 161:

³⁴ 1932 թվականից սկսած երկրի տարածքում մի քանի հարյուր «Ժողովրդական տներ» (թուրքերեն՝ Halk Evi) և «Ժողովրդական սենյակներ» (Halk Odası) հնարավորություն էին տալիս մասնակցելու տարբեր սպորտային և մշակութային

ընտրական ցուցակներում գրանցվել չցանկացող ընտրողները: Հարկ է նշել, որ երկու համաշխարհային պատերազմների միջև եղած ժամանակահատվածում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ Ալեքսանդրեթի սանջաքի խնդիրը լուծելու գործում, քաղաքական ու դիվանագիտական պայքարից բացի, մշակութային ու քարոզչական ուղղություններով էլ մեծ ջանքեր գործադրվեցին, որոնք իրականացվում էին «Ժողովրդական տների» կողմից: 1937-1939 թթ. Ալեքսանդրեթի սանջաքում գործել են Հալք էվլիների երեք թևերը՝ անվտագության, իրավական և քարոզչական³⁵:

Չնայած այս ամենին, ընտրություններում կրկին չստացվեց թուրքերի համար մեծամասնություն ապահովել: Ազգերի լիգայի ընտրական հանձնաժողովը 1938 թ. հունիսին Լիգայի գլխավոր քարտուղարին հղեց մի հեռագիր, որտեղ ասվում էր, որ ընտրությունները կեղծելու վտանգ կա, որը սպառնում է ազգաբնակչության ամենամեծ հատվածի դիրքորոշման ազատությանը³⁶: Վիճակն այնքան վատացավ, որ հանձնաժողովը հայտնեց, որ նման պայմաններում ավարտված է համարում իր առաքելությունը սանջաքում, որ այլևս անելիք չունի այնտեղ և 1938 թ. հունիսի 19-ին հեռացավ սանջաքից³⁷: Ստեղծվեց 3 թուրքից ու 1 ֆրանսիացուց բաղկացած նոր հանձնաժողով: Հուլիսի 22-ին սկսվեցին նոր «ընտրական գործողություններ», որոնք վերջացան հուլիսի 31-ին: Հայերն ու արաբները բոյկոտեցին այդ «ընտրությունները»³⁸:

1938 թ. հունիսից Փարիզում և Անկարայում ընթանում էին երկկողմ բանակցություններ³⁹: Թուրքիայի ռազմական ներկայացուցիչների հետ բանակցությունների արդյունքում Թուրքիան ու Ֆրանսիան Անկարայում 1938 թ. հուլիսի 3-ին կնքեցին ռազմական պայմանագիր սան-

միջոցառումների: Նրանց գլխավոր նպատակը թուրքական քարոզչության տարածումն էր ժողովրդի շրջանում:

³⁵ St' u Payasli V., Hatay Halkevi'nin faaliyetleri ve Hatay Halkevi Dergisi (1939-1951), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 52, Güz 2013, s. 905-941.

³⁶ St' u Fajrամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 108-109:

³⁷ St' u Khadduri M., նշվ. աշխ., էջ 421:

³⁸ Բայրամյան Ա., *Հայերի մասնակցությունը 1936-1938 թթ. Ալեքսանդրեթի սանջաքի պաշտպանության պայքարին*, էջ 163:

³⁹ St' u Новичев А., նշվ. աշխ., էջ 190:

ջաքի տարածքային ամբողջականության ու քաղաքական ստատուսի համատեղ ապահովման մասին⁴⁰։ Այդ պայմանագրի համաձայն սանջաքի անվտանգությունն ապահովելու համար հավասար քանակությամբ թուրքական ու ֆրանսիական զորք պետք է լինեն այնտեղ, անհրաժեշտության դեպքում երկուստեք համաձայնությամբ այդ թիվը կարող էր ավելանալ։ Այնտեղ նշված էին նաև այն գործողությունները, որոնք պետք է ձեռք առնվեին սանջաքում նրա վրա Թուրքիայից, Սիրիայից կամ ծովից հարձակման դեպքում⁴¹։ Հուլիսի 4-ին Անկարայում ստորագրվեց «ֆրանս-թուրքական բարեկամության դաշինքը»։ Այն իր մեջ ներառում էր մի քանի դրույթներ, որոնք վերաբերում էին երկրների միջև լավ հարաբերություններ հաստատելուն և այն քաղաքական ու տնտեսական միջոցառումներին, որոնք պետք է ձեռք առնվեին արտաքին հարձակման դեպքում⁴²։ Դա հանդիսացավ սանջաքի Թուրքիայի միացնելուն ուղղված առաջին քայլը։

Նման պայմաններում «ընտրությունների արդյունքներն» այնպիսին եղան, որ Հալք-Էվլի ընտրացուցակում «գրանցվեց» ընտրողների 63%-ը⁴³։ «Թուրք համայնքի» ցուցակում «գրանցվեց»՝ 35847, ալևի համայնքում՝ 11319, 5504՝ հայ համայնքում, 1845՝ արաբ համայնքում, 2098՝ հույն-ուղղափառ, այլ համայնքերի ցուցակներում՝ 359 ընտրող։ Ընտրությունների երկրորդ փուլի համար ընտրվեցին 358 թուրք, 113 ալևի, 55 հայ, 18 արաբ, 20 հույն-ուղղափառ ընտրողներ։ Արդյունքում թուրքերը «խորհրդարանում» ստացան 22 տեղ, ալևիները 9 տեղ, հայերը՝ 5, արաբները՝ 2, ուղղափառ հույները 2 տեղ⁴⁴։ Սանջաքում «խորհրդարանը» հրավիրվեց 1938 թ. սեպտեմբերի 2-ին «Պատգամավորների» բոլոր ելույթները թուրքերեն էին, նրանք Հիմնական օրենքի վրա էլ թուրքերեն երդվեցին։ Նրանք իրենց ճառերում «իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում Թուրքիայի նախագահին և կառավարությանը սանջաքի անկախությանը հասնելու գործում ցույց տված աջակցության համար»⁴⁵։ Իսկ Սյոքմենն իր առաջին ելույթում հայտարարեց. «Ման-

⁴⁰ Տե՛ս Поцхверия Б., նշվ. աշխ., էջ 167:

⁴¹ Տե՛ս Oran B., նշվ. աշխ., էջ 188:

⁴² Տե՛ս Yamaç M., նշվ. աշխ., էջ 38:

⁴³ Տե՛ս Բայրամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 104:

⁴⁴ Տե՛ս Yamaç M., նշվ. աշխ., էջ 39:

⁴⁵ Տե՛ս Toynbee A., The Cession to Turkey of the Sanjak of Alexandretta, Survey of International Affairs-1938, vol. I, London, 1941, p. 488.

ջաքը վերջապես ազատվեց գերությունից»⁴⁶։ «Կառավարության» բոլոր 5 անդամները թուրք էին։ «Հաթայ» անունը ընտրվեց որպես նորաստեղծ «պետության» անվանում, իսկ Թայֆուր Սյոքմենն ընտրվեց նախագահ։ Ընտրվեց հանձնաժողով այդ «պետության» դրոշը որոշելու համար։ Այդ դրոշը մի փոքր փոփոխությամբ գրեթե նույն թուրքական դրոշն էր։ Ընդունված Սահմանադրությունը գրեթե թուրքական սահմանադրությունն էր, իսկ օրհներգը հենց Թուրքիայի օրհներգն էր⁴⁷։ Սանջաքի կարգավիճակի համաձայն, երկրի արտաքին հարաբերությունների համար պատասխանատու էր սիրիական կառավարությունը։ «Հաթայի» դրամական միավոր ճանաչվեց սիրիական արժույթը, սակայն 1939 թ. մայիսի 13-ին որպես արժույթ սահմանվեց թուրքական լիրան։ Թուրք ծայրահեղականների հաջորդ քայլը «Հաթայում» կարևոր պաշտոններում ֆրանսիացի կամ այլազգի ներկայացուցչի փոխարեն թուրքերին նշանակելն էր։ «Երկրի» մայրաքաղաք Ալեքսանդրեթի փոխարեն ընտրվեց Անտիոքը⁴⁸։

«Հաթայի պետությունը» այդ կարգավիճակում մնաց այնքան ժամանակ, մինչև Թուրքիան կիրականացներ սանջաքը Սիրիայից իլելու իր վերջին գործողությունները։

Բեռլին-Հռոմ առանցքի ագրեսիվ գործողությունների ծրագրերում ընդգրկված էին նաև Սիրիան, Լիբանանն ու հատկապես Թուրքիան։ Վերջինս ընտրված էր որպես ֆաշիզմի քարոզչության կենտրոն Մերձավոր Արևելքում։ Թուրքիան միշտ օգտագործել է այս հանգամանքն իր արտաքին քաղաքականության մեջ։ Ավստրիայի անշլյուսը և այն վախը, որ Թուրքիան կարող է միանալ Առանցքի երկրներին, պատճառ դարձան, որ Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան ցանկանան անմիջապես դաշինք կնքել Թուրքիայի հետ։ 1938 թ. սեպտեմբերի 30-ին կնքված Մյունխենի պայմանագրից հետո Ֆրանսիան ավելի կենտրոնացավ Միջերկրականում իր դիրքերի ամրապնդման վրա և կարիք ուներ ավելի ուժեղացնելու Թուրքիայի հետ դաշնակցությունը։ Հարկ է նկատել, որ Թուրքիայի համար այս պայմանագիրն ազդանշան հանդիսացավ⁴⁹։

⁴⁶ Տե՛ս, Khadduri M., նշվ. աշխ., էջ 423։

⁴⁷ Տե՛ս Hür A., Atatürk diplomasisinin başarı öyküsü: Hatay'ın ilhaki, Radikal gazetesi, 14.10. 2012.

⁴⁸ Տե՛ս Oran B., նշվ. աշխ., էջ 289։

⁴⁹ Տե՛ս Ireland P., Turkish Foreign Policy after Munich, The Political Quarterly, Vol. X, april 1939, pp. 185-201.

Թուրք հեղինակներից Յամաչը ևս ընդունում է, որ «Հաթայ» պետությունը ստեղծելու գլխավոր նպատակը այն Թուրքիային կցելն էր⁵⁰: Միջազգային հարաբերությունների և ներքաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում «Հաթայի կառավարությունը» արագ կերպով առաջ էր տարել Ալեքսանդրիթի սանջաքի թուրքացումը: Մնում էր այն պաշտոնապես դիվանագիտական ակտերով «օրինականացնել»⁵¹:

Արդեն 1939 թ. մարտի 15-ին Գերմանիան հարձակվեց Չեխոսլովակիայի վրա, Լեհաստանի հետ չհարձակման պայմանագիրը չեղարկվեց, մայիսի 22-ին Իտալիայի հետ կնքվեց «պողպատե պակտը», որով ձևավորվեց գերմանա-իտալական ռազմական ագրեսիվ դաշինքը: Դեպքերի նման զարգացումը անհանգստացնում էր Մեծ Բրիտանիային ու սատուս-քվոն պահպանելու կողմնակից մյուս երկրներին: Միջերկրական ծովում անվտանգությունն ապահովելու համար Մեծ Բրիտանիան դաշնակցության առաջարկ արեց Թուրքիային: Վերջինս ցանկանում էր դաշինք կնքել նաև Ֆրանսիայի հետ, այսինքն՝ կնքել անգլո-ֆրանս-թուրքական եռակողմ դաշինք, որի համար Ֆրանսիայից պահանջում էր Հաթայը կցել Թուրքիային: Մեծ Բրիտանիայի գործուն ազդեցությամբ Ֆրանսիան այս հարցում զիջեց Թուրքիային: 1939 թ. հունիսի 23-ին Անկարայում Թուրքիայի արտգործնախարար Սարաջօղլուն ու Թուրքիայում Ֆրանսիայի դեսպան Մասիգլին կնքեցին «Թուրքիայի ու Միլիայի միջև տարածքային հարցերի վերջնական կարգավորման մասին» համաձայնագիր: Հաստատվեցին «Հաթայի պետության» սահմանները և որոշվեց սանջաքի բնակչության կարգավիճակը: Այդ համաձայնագրով Ֆրանսիան համաձայնվում էր «Հաթայ պետությունը» կցել Թուրքիային: Ֆրանսիան պարտավորվում էր մինչև հուլիսի 23-ը հանել իր զորքերը սանջաքից: Հենց այդ օրն էլ սանջաքի նկատմամբ ֆրանսիական լիազորությունները պետք է ավարտվեին⁵²: Դեռևս այս պայմանագիրը ուժի մեջ չէր մտել, երբ հունիսի 29-ին «Հաթայի խորհրդարանի» նիստում քվեարկության միջոցով ընդունվեց «Հաթայը» Թուրքիային կցելու որոշումը: Չնայած սահմանված էր, որ պայմանագիրը պետք է ուժի մեջ մտնի հուլիսի 22-ին, թուրքական կողմի պահանջով այն ուժի մեջ մտավ հուլիսի 13-ին: Ֆրանսիական

⁵⁰ Տե՛ս Yamaç M., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁵¹ Տե՛ս Toynbee A., նշվ. աշխ., էջ 489:

⁵² Տե՛ս Բայրամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 292:

գորքերը հեռացան սանջաքից⁵³: 1939 թ. հունիսի 23-ի պայմանագրով ձեռք բերված միակ նվաճումը այն էր, որ հայերի պահանջով ֆրանսիացի գործիչների ազդեցության տակ ու հասարակական ճնշումների արդյունքում հնարավոր եղավ Թուրքիայի ձեռքից պոկել և Սիրիային վերամիավորել Քեսաբի շրջանը⁵⁴:

Մեծ տերությունների թողտվությամբ ու առանց Ազգերի լիգայում քննարկման ու հաստատման տեղի ունեցած այս կցումը հակասում էր մանդատի ակտի 4-րդ հոդվածին, որտեղ մասնավորապես ասվում էր, որ մանդատային տերությունը պատասխանատվություն է կրում նրա համար, որ չխախտվեն Սիրիայի ու Լիբանանի տարածքային ամբողջականությունը և նրանց որևէ հատված չընկնի մեկ այլ տերության իշխանության տակ⁵⁵: Ֆրանս-թուրքական նման գործարքը դեմ էր նաև Ազգերի լիգայի մանդատային համակարգին վերաբերող դրույթներին և Մանդատային մշտական հանձնաժողովի որոշումներին: Մինչ Ազգերի լիգան լռում էր, մանդատային մշտական հանձնաժողովը քննարկեց սանջաքը Թուրքիային կցելու հարցը: Հանձնաժողովի գրեթե բոլոր մասնակիցները նշում էին, որ դա հակասում է Մանդատի ակտի 4-րդ դրույթին: Միայն Ֆրանսիայի՝ Լիգայում հավատարմագրված ներկայացուցիչ Ռոբեր դը Քենն էր կրկնում թուրքական անհիմն փաստարկները, թե իբր «Սիրիայի սահմանները վերջնականապես ճշգրտված չէին», որ դա կատարվել է «Սիրիայի շահերից ելնելով» և այլն⁵⁶:

Սիրիայում չէին ընդունում սանջաքի կցումը Թուրքիային: Նրանք Ֆրանսիային մեղադրում էին դավաճանության մեջ՝ համարելով, որ սանջաքը զոհաբերվել է սեփական կաշին փրկելու համար: Սանջաքի կորուստը Սիրիայի համար նաև կորուստ էր տնտեսական առումով: Մա ևս գլխավոր պատճառներից էր հարցը «չփակելու» համար: Հետագայում թուրքերը կտրականապես հերքում էին, որ գոյություն ունի «Հաթայի խնդիր»: Նրանք պնդում էին, որ Սիրիան չի կարող վերականգնել մի տարածք, որը «իրավացիորեն» վերադարձվել է թուրքերին:

⁵³ Տե՛ս Yamaç M., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁵⁴ Տե՛ս Բայրամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 148:

⁵⁵ Տե՛ս French Mandate for Syria and the Lebanon, The American Journal of International Law, Vol. 17, No. 3, Supplement: Official Documents (Jul., 1923), p. 178.

⁵⁶ Տե՛ս Khadduri M., նշվ. աշխ., էջ 425:

Նրանք նշում էին, որ Սիրիայում նման տրամադրություններ ներշնչում է խորհրդային իշխանությունը⁵⁷:

Այսպիսով, 1930-ական թթ. աշխարհաքաղաքական իրավիճակն աշխարհում փոխվեց: Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան շատ էին կարևորում Թուրքիայի հետ դաշնակցությունը՝ համարելով նրան միջերկրածովյան շրջանում ամենաուժեղ երկիրը: Այդ դաշնակցության գինը եղավ Ալեքսանդրեթի սանջաքի բռնակցումը Թուրքիային: Անտեսվեց սանջաքի ժողովրդի մեծամասնության կարծիքը և միջազգային իրավունքի մի շարք խախտումներով 1939 թ. հունիսի վերջին սանջաքը բռնակցվեց Թուրքիային: Ինչ վերաբերում է Ազգերի լիգային, ապա կարելի է ասել, որ այն մեծ խաղաքարտ էր մեծ տերությունների ձեռքում և ուղղակի լուռ համաձայնություն տվեց թուրք-ֆրանսիական պայմանավորվածությանը, որը մինչև Լիգայի խորհրդի որոշումը, ձեռք էր բերվել նրանց միջև: Սիրիական կողմը երբեք չի ընդունել այս անօրինական որոշումը: Նրանց դասագրքերում, քարտեզներում սանջաքը մշտապես ներկայացվում է որպես Սիրիայի անբաժան մաս, և սիրիացիները պահանջում են, որ սանջաքը վերամիավորվի Սիրիայի հետ: Իրավական տեսակետից խնդիրը մնացել է չլուծված: Սիրիան սպասում է հարմար պահի, որպեսզի հարցը բարձրացնի Ազգերի լիգայի իրավահաջորդը հանդիսացող Միավորված ազգերի կազմակերպությունում: Սակայն, հաշվի առնելով վերջին մի քանի տարիներին Սիրիայում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մոտ ապագայում դա դեռևս իրատեսական չէ:

ANI MELKONYAN
(ISEC NAS RA)

THE PROBLEM OF THE SANJAK OF ALEXANDRETTA AS AN INTERNATIONAL DIPLOMATIC PROBLEM DURING 1920-30S

The problem of the Sanjak of Alexandretta has been the object of International political and diplomatic dispute during 1920-30s. In this article we describe Alexandretta Sanjak's annexation to Turkey, as well as the

⁵⁷ Տե՛ս Sanjian A., նշվ. աշխ., էջ 383:

international situation in that time, the policy of France, Great Britain and Turkey over the Sanjak and the role of the League of Nations in this problem.

The Sanjak of Alexandretta was originally a part of Syria, but Turkey showed interest in the area. It can be said that Turkey was able to use the favorable international situation for its political interests. At the beginning of the Second World War France and Great Britain decided to keep Turkey on their side and Alexandretta was the price to pay. In 1939 France agreed to give the Sanjak of Alexandretta to Turkey. It was an illegal act and Syria never accepted this annexation. It is worth mentioning that in Syria, official maps have the Sanjak included as national territory.